

УДК 622.341.002.33:672. 711 (477) «16/17»

Денис Тоїчкін

КАНАЛИ ПОСТАЧАННЯ В УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ ТА МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ МІСЦЕВОГО ВИГОТОВЛЕННЯ КЛИНКІВ: XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII ст.

Досліджуються канали постачання в Україну готових екземплярів холодної зброї, їх частин для місцевого монтажу, а також заліза та сталі, необхідних для виготовлення клинків. На свідченні фахових досліджень та архівних матеріалів проведено аналіз міжнародних торговельних поставок та наказного типу постачання зазначеної продукції в Україну.

Важливе значення для місцевого виготовлення клинків¹ та ключове у поширенні іноземної холодної зброї на теренах України відіграла міжнародна торгівля сировиною (залізом, сталлю) і ввіз готових конструктивних елементів холодної зброї для її місцевого монтажу.

В Україну імпорт надходив по трьох напрямках: Західна Європа, країни Сходу, Росія. Нас, в першу чергу, цікавить постачання сировини для виготовлення клинків і готових складових частин клинкової зброї.

Торговельні зв'язки українських земель з російськими існували з давніх часів. Територія України становила для російських купців як безпосередньо експортно-імпорту, так і транзитну зону, через яку пролягали торговельні шляхи та здійснювався реекспорт західноєвропейських та східних товарів на Північ.

Українські купці часто закуповували російський товар на зворотному шляху з Росії, куди привозили свій (Свинський, Макар'ївський ярмарки). Російські торгові люди, в свою чергу, приїздили в українські міста на ярмарки (Сосницький, Нов-

город-Сіверський, Бар тощо). Саме через ярмаркову торгівлю здійснювався великий, головним чином, оптовий товарообіг².

Західна Україна, що цікавила російське купецтво насамперед як центр торгівлі східними і європейськими товарами, підтримувала економічні зв'язки з Росією через білоруські землі Великого князівства Литовського і Берестя. Проте, основною зоною російсько-української торгівлі з точки зору асортименту і обсягів залишалося Наддніпров'я. Це підтверджується свідченням документів. Так, жителі Стародуба і Почепи скаржаться на захоплення своїх товарів поблизу Брянська³.

Згідно з книгою Московської митниці за 1693–94 рр. до Москви приїздили мешканці 13-ти українських лівобережних міст, проте найбільшу активність виявляли ніжинці та кияни⁴.

Про наявність потужного товарообігу між Росією та Україною у XVII – першій половині XVIII ст. свідчать книги й інших митниць, як з російської, так і з української сторони (Севська, Брянська, Путивльська, Межигірська та ін.). Там наявні відомості й стосовно торгівлі залізом та сталлю.

З першої половини XVII ст. в російських землях починається бурхливий промисловий розвиток, що охопив, зокрема, металургійне виробництво. У 1720–30-х рр. розвиток металургії набув такого рівня, що починається експорт чавуну, заліза та виробів з нього за кордон. Для його організації Петро I навіть створив спеціальний приказ. До кінця XVIII ст. цей потік невпинно зростав⁵. Однак, у XVII ст. даний процес ще не набув великого розмаху. Цікаво, що ще на початку XVIII ст. можна помітити не тільки рух російського заліза в Україну, але й зворотній. Так, в червні 1720 р. Курська митна книга зафіксувала ввіз з Малоросії в Росію чотирьох партій заліза на суму 150 рублів⁶. Це не міг бути реекспорт з країн Західної Європи, оскільки продукція останніх потрапляла в Україну тільки у вигляді готових виробів, або сталі. Даний факт свідчить про достатньо високу якість українського заліза, що в цей період не поступалося російському. Це підтверджується фактом відкupu Голубової рудні промисловцями Оружейної слободи м.

Тули за 40-к рублів, 30-ть шин доброго та 30-ть шин крушного заліза на рік⁷.

Проте через причини економічного характеру ввіз в Україну російського заліза завжди переважав вивіз. Так, в тому ж червні 1720 р. через Курськ надійшло в Україну 7-м партій тульського заліза на суму 432 рублі⁸. Спостерігався і експорт в українські міста російської сталі⁹.

Більшість згадок про завезений до України російський метал, як правило, пов'язано з Тулою¹⁰. У 15-ти верстах від Тули знаходились найдавніші в Росії доменні заводи, засновані ще у 30-х рр. XVII ст. голландським концесіонером Вініусом. Там виробляли чавун та залізо, відливали гармати. Проте, саме підприємство не працювало на місцевій сировині. Руду підвозили за 40 верст, з району Деділова, де ще з XVI ст. було розвинуте кустарне виробництво заліза. Закупки купцями заліза, що постачалося на ринки України здебільшого здійснювалися у «промисленних людей» самої Тульської «Оружейної слободи», тобто не пов'язувалися з підприємствами Вініуса та їх сировиною. Адже відомо, що Тульські зброярські заводи впродовж всього XVII та частково XVIII ст. являли собою приклад тільки державного, чисто адміністративного об'єднання ремісників, не пов'язаних організаційно і навіть не зобов'язаних працювати виключно на державу¹¹. Централізовані зброярські підприємства набули значного розвитку тільки з 20-х рр. XVIII ст. Ще на початку XVIII ст. у них повністю не вийшли з вжитку ручні плавильні домни. Отже, у південній частині центрального району Російської держави, зокрема в Тулі та Тульській області, знаходилась ціла зона дрібного виробництва заліза з місцевих руд¹². Якість цих покладів цілком відповідала потребам виробництва холодної та вогнепальної зброї. Очевидно, що залізо та сталь, виготовлені на основі саме цих залізних родовищ, на протязі XVII ст. і постачалися в Україну.

Д.К.Чернов зазначає, що найкращі руди, з низьким відсотком шкідливих домішок, відносяться до уральських покладів. Саме їх пізніше було використано для відтворення литого булату.

З часу заснування – 1699 р. і до 1723 р. було побудовано 11 уральських заводів. Їхнє відкриття було покликане вирішити проблему забезпечення внутрішньодержавних, у першу чергу військових, потреб у залізі, сталі, міді та виробих з них у важких умовах безперервних війн, які провадила Росія в XVII–XVIII ст. (війна з Швецією, Азовські, Перські кампанії тощо). Важка ситуація з металом в країні ускладнювалася економічною ізоляцією: основний російський імпорт припадав на високоякісний шведський метал, поставки якого були призупинені з початком російсько-шведського конфлікту.

За таких обставин перші заводи Уралу, інших новоутворених (та розбудованих старих) металургійних промислових зон (Олонецький, Онежський та інші регіони) не могли відіграти помітної ролі в поставках російського заліза та сталі за межі країни. Необхідні умови для налагодження справді широкого експорту з більшості казенних залізних заводів з'явилися тільки з другої половини XVIII ст.

По мірі втягування України в процес становлення всеросійського ринку, особливо після скасування внутрішніх митниць між Україною та Росією у 1753 р., ринки Лівобережжя почали інтенсивно заповнюватися дешевим та якісним російським залізом, сталлю та виробами з них. Одночасно територія України стала транзитною для зростаючого російського експорту. Щороку через неї в західному та південному напрямках проходили десятки тисяч пудів російського заліза¹³. Вказані фактори врешті призвели до поступового занепаду українських рудень в кінці XVIII ст.

Всі згадані вище факти знаходять відображення у документах, що стосуються торгівлі російським металом в Україні: в охоплений нашим дослідженням період XVII – початку XVIII ст. зустрічаємо російський експорт переважно у вигляді тульської продукції. Його обсяг є малозначущим для українського металургійного виробництва тих часів. Територіально ним охоплена тільки частина Лівобережжя.

Інформації стосовно надходження по торговельних каналах

з Росії в Україну клинкової зброї, або складових частин останньої, в розглянутих нами документах не виявлено.

Відсутність широкого імпорту російської зброї знаходить пояснення при розгляді іншого, державного (наказного) типу постачання російського заліза та металевих виробів в Україну, що мав на меті вирішити завдання утримання в українських містах російських гарнізонів. Підрозділи останніх склалися зі стрільців та драгунів і мали стандартне для цих типів російського війська озброєння, про що часто згадується в документах. Так, при призначеннях нових воєвод, зазвичай, склалися «росписные списки городов». У «Росписном списке Чернигова» 1682 р. зазначені, перш за все, бердиші та мушкети¹⁴.

У «Росписном списке Переяславля» за 1683 р. зустрічаємо перелік значної кількості різноманітної холодної та вогнепальної зброї – гармати, пицалі, мушкети, карабіни, пістолети, шпаги з піхвами, протазани, довгі та короткі списи та, зокрема, «3 знамени кумачных казачьих»¹⁵. Це наводить на думку, що в «росписных списках» вказувалась вся наявна зброя міського замку, чи арсеналу, у тому числі міських збройних сил. Такий висновок підтверджується і частими посиленнями на місцеве виготовлення деяких партій зброї з числа щойно «принятых». Так, в розпису переяславського військового спорядження за 1679–80 рр., згадуються драгунські рушниці та мушкети переяславської роботи¹⁶. При цьому необхідно зазначити, що царське військове керівництво намагалося по можливості організувати матеріальне забезпечення своїх гарнізонів з російської території. Поставки звичайно не пов'язувалися зі зброєю, адже в Україну російські військові підрозділи направлялися у вже сформованому та спорядженому вигляді¹⁷ зі зброєю власних зразків – шпагами, бердишами та ін. Зброєю місцевого виробництва, навпаки, намагалися відправляти до Росії¹⁸. Такий підхід цілком узгоджується із політикою царського уряду стосовно інших «стратегічних» військових товарів. Так, з Росії до України заборонявся вивіз селітри, що становила сировину для виробництва пороху. Причому, вивіз означеної продукції з України (де подібний екс-

порт, в свою чергу, був заборонений урядом Речі Посполитої) завжди економічно заохочувався¹⁹.

Проблему обслуговування та ремонту зброї російські військові намагалися вирішувати своїми силами. Так, для ремонту гармат та перекручування зіпсованого пороху у 1697 р. до Переяслава були відправлені російські майстри з учнями, причому було наказано «пушкарям и солдатам и стрельцам учиться, чтоб впредь в Переяславль для таких дел мастеров не посылать...»²⁰. Після завершення ремонту та курсу навчання цих майстрів з учнями відіслали далі – до Ніжина. Все це свідчить не про відсутність у Переяславі кваліфікованих зброярів, а про небажання уряду наймати місцевих майстрів: «...от переяславльського воеводы о том, что... мелкого художого ружья починить некому, мастеров таких нет. А Черкасские слесари о починке просят... рублей с полтиной, а меньше не берут». За таку ж ціну воевода їх «брать не смеет»²¹.

Необхідні для обслуговування зброї матеріали росіяни також намагалися привозити з собою. Збереглося чимало документів, що свідчать про замовлення воеводами українських міст заліза та інших матеріалів з Росії²², хоча обставини іноді примушували купляти продукцію місцевого виробництва (мідь, олово, залізо тощо)²³. Приїжджим російським майстрам також доводилось користуватися послугами місцевих підприємств²⁴.

Сукупність наведених фактів свідчить про прагнення російських урядовців забезпечити максимальну незалежність функціонування своїх військових відділів в українських містах (де вони, очевидно, почувалися непевно) від місцевої матеріальної бази.

Постачання «воинских припасов» для українців все ж існувало. Виявлені нами документи свідчать про відправку, на прохання кошового отамана²⁵, російських свинцю, пороху, куль та іноді гармат до Запоріжжя, зокрема перед початком бажаних для Росії січових військових акцій. Відомо, що у справі опанування України царський уряд розраховував на запорожців, неодноразово вів з ними переговори та надсилав допомогу.

Проаналізувавши суму фактів, що стосуються російського державного постачання металу та зброї в Україну, необхідно визнати, що даний канал не міг використовуватись для завезення в Україну матеріалів, необхідних для місцевого виробництва холодної зброї. Всі матеріали та зброя, що надходили до українських міст з Росії використовувались виключно на задоволення потреб російських військових гарнізонів.

Отже, залишалось тільки надходження торговими шляхами з «Тульської Оружейної слободи» сировини (заліза та сталі), якість яких цілком відповідала вимогам, що висуваються при виробництві холодної зброї. Проте, дана сировина забезпечувала переважно ринки міст півночі Лівобережжя.

Широка торгівля з країнами Західної Європи традиційно провадилась руськими купцями ще з часів Київської Русі. Основні шляхи західної торгівлі українських земель у XVII–XVIII ст., як і раніше, йшли через міські центри Речі Посполитої. Міська адміністрація вдавалась до різноманітних обмежень (право складу та ін.) для іноземних купців, що здійснювали транзитну торгівлю з Україною та Сходом. Подібні заходи сприяли економічному піднесенню Любліна, Кракова та інших польських міст.

Серед міст, що розташовані на території сучасної України, такі важливі привілеї виборів тільки Львів. Численні торгівельні шляхи з'єднували місто з країнами Східної та Західної Європи – Італією, Німеччиною, Фландрією, Угорщиною, Молдавією. Сюди приїздили також купці зі східних країн (зокрема Туреччини²⁶) та із Росії. Крім того, Львів, як значний транзитний центр, був одним із посередників у торгівлі країн Східної і Західної Європи зі Сходом²⁷.

Львів являв собою один із головних центрів виробництва холодної зброї в Речі Посполитій. Її виробництво потребувало необхідної сировини, що могла надходити з різних місцевостей.

Документи свідчать, що російське залізо якщо і постачалося до Львова, то у дуже незначній кількості. Вірогідно, що львівські мечники використовували залізо, що виплавлялося на Во-

лині. Проте більш логічним виглядає припущення, що для виробництва львівських клинків використовувалася імпортована австрійська (штирійська) низьколегована сталь з чистих залізняків, які містили марганець та надзвичайно мало фосфору та сірки. Дане припущення підтверджується фактом значних поставок в Україну австрійських товарів з металу, зокрема великої кількості кіс²⁸, що реекспортувалися навіть до Росії.

У науковій літературі зустрічається також думка про те, що львівські зброярі виробляли клинки зі сталі, яка надходила з Угорщини²⁹.

З готових складових частин клинкової зброї до Львова могли завозитись клинки із будь-яких відомих європейських майстерень – генуезьких, австрійських, краківських, або познанських, причому фахова конкуренція з двома останніми містами не перешкоджала використанню їхньої продукції. Так, у описі інвентарю львівського мечника Петра Каліського (1637 р.), згадуються шабельні руків'я «горлицького, або підгірського і краківського виробництва»³⁰.

Про надходження готових клинків з різних майстерень Європи, зокрема штирійських та генуезьких, свідчить розглянутий І.К.Свешніковим археологічний матеріал з місця Берестейської битви³¹. На клинках зброї польсько-угорських типів часто зустрічаються західноєвропейські клейма. Це свідчить про те, що в Речі Посполитій часто виконувався тільки монтаж шабель (див. напр., експонат з колекції Дніпропетровського Державного Історичного музею ім. Д.І.Яворницького – інв.№ О-262)

Цікаво, що існують відомості стосовно зворотного потоку шабель з України в Європу. За даними 1565 р., острозький міщанин Плєскач систематично продавав на Люблінському ярмарку вишукані й дорогі товари, серед яких зустрічаємо «...сагайдаки, седла коштовные, сабли, ряды острозское работы...»³². В.О.Голобуцький також зазначає, що зі Львова до Польщі, Молдавії та Росії серед інших товарів вивозилася на продаж і зброя³³.

Постачалися на український ринок і готові екземпляри. Клинкову зброю польського виробництва, очевидно, було легко придбати: крім львівського, вона виготовлялася у двох найбільших мечницьких цехах Речі Посполитої – познанському та краківському – та насичувала внутрішній ринок, частину якого становила й Україна.

Країни Сходу також зробили свій внесок у формування ринку клинкової зброї в Україні. Писемні³⁴ та речові джерела свідчать про постачання в Україну шабель турецького та перського виробництва а також клинків, які використовувались для монтажу місцевих шабель.

Важливу роль у торговельних зв'язках України з країнами Сходу, окрім Львова, відігравав Кам'янець-Подільський. У XVII ст. добре відомими були також ярмарки в подільському Барі, куди приїздили східні та російські купці.

Київ також провадив торгівлю з країнами Сходу, посередником в ній виступала вірменська колонія міста, що уже в середині XVI–XVII ст. набула значного впливу в торгівлі³⁵. У XVIII ст. цю справу продовжували грецькі купці-кияни.

Темою окремого вивчення може стати торгівля товарами, що у середині XVIII ст. надходили на т. зв. «січові (запорозькі) базари». Грошовий обіг цього незалежного ринку складав значні суми, а товари відзначалися надзвичайною різноманітністю.

Подальше дослідження проблеми української торгівлі зброєю з країнами Західної Європи та Сходу вимагає окремого розгляду із залученням до наукового обігу значної кількості досі неопублікованих джерел. Воно має розширити знання щодо обсягу та характеру торгових операцій, відкрити нові імена «торгових людей» та пролити світло на походження деяких екземплярів клинкової зброї, що зберігаються в музеях.

1. Розташування центрів виготовлення шабель в українських землях // Тоїчкін Д. Дослідження центрів виробництва холодної січної зброї в Україні XVII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2001. – Ч.5. – С. 61–94.

2. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.) – К., 1992. – С. 131.
3. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА) – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 2.
4. Кафенгауз Б. Б. Экономические связи Украины и России в конце XVII – начале XVIII столетия // Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – С. 424.
5. Рубцов Н. Н. История литейного производства в СССР. – Ч. 1. – М.; Л. 1947. – С. 67.
6. Кафенгауз Б. Б. Вказ. праця. – С. 431.
7. РДАДА – Ф. 124. – Оп. 5. – Спр. 27.
8. Кафенгауз Б. Б. Вказ. праця. – С. 431.
9. Там само. – С. 430.
10. Там само. – С. 433.
11. Любомиров П. Г. Очерки по истории русской промышленности. – М., 1947. – С. 210.
12. Там само. – С. 277.
13. Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII ст. – М., 1960. – С. 124–125.
14. РДАДА – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 7.
15. РДАДА – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 4.
16. РДАДА – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 194. – Арк. 1–2.
17. Див. напр. РДАДА – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 212; Там само. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 185/14.
18. РДАДА – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1; Там само. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 1–3.
19. Сидоренко О. Ф. Вказ. пр. – С. 139–140.
20. РДАДА – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 538. – Арк. 1.
21. Там само. – Арк. 2–3.
22. РДАДА – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 190. – Арк. 1, 3, 4, 5, 55–56.
23. РДАДА – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 538. – Арк. 4–5.
24. РДАДА – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 217. – Арк. 10–16.
25. РДАДА – Ф. 124. – Оп. 4. – Спр. 11, 12, 17.
26. Історія Львова в документах... – С. 65.
27. Історія Львова. Короткий нарис. – Львів, 1956. – С. 21, 23.

28. Федоренко П. К. Вказ. пр. – С. 123.
29. Мельник Б. В. Шабля. // Львівський історичний музей. Наук. записки – Львів, 1994. – Вип.2–3. – С. 259.
30. Білецький С.Т. Розвиток ремесла і промислів в місті Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель: У 3 т. / АН УРСР – К., 1957. – Т.2. – С. 17.
31. Свешников І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992 – 304 с.
32. Сидоренко О. Ф. Вказ. пр. – С. 188.
33. Голобуцький В. А. Запорізьке козацтво. 2-ге вид. – К.,1994. – С.37.
34. Сидоренко О. Ф. Вказ. пр. – С. 111.
35. Там само.

Denys Toichkin

**DELIVERY CHANNELS OF BLADE ARMS
AND REQUIRED MATERIALS FOR MANUFACTURE
OF BLADES IN UKRAINIAN TERRITORY**

IN THE XVII – FIRST HALF OF THE XVIII CENTURIES

The present investigation continues the line of articles dedicated to manufacture and usage of blade arms in Ukrainian territory in the XVII–XVIII centuries. The channels of delivery of iron and steel, which had been necessary for manufacture of blades, finished pieces of cold steel, and component parts for further assemblage were investigated in the article. Relying on professional investigations, the author analyses international commercial deliveries and mandative type of delivery of indicated products to Ukraine.